

УКРАИНСКОЕ ЭНЦИКЛОПЕДИЧЕСКОЕ ДЕЛО ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XX ВВ.

Изложены малоизвестные факты, касающиеся становления и развития украинского энциклопедического книгоиздания первой половины XX в. Проанализированы сборники энциклопедического характера и фундаментальные научно-справочные труды указанного периода. Основное внимание уделено не исследованной ранее деятельности созданной во Всеукраинской академии наук Комиссии для разработки «Энциклопедического словаря», а также фактам, связанным с подготовкой к изданию Украинской советской энциклопедии (1930–1931 гг.).

UKRAINIAN ENCYCLOPAEDIC MATTER OF THE FIRST HALF OF XX CC

It is expounded facts, touching becoming and development of Ukrainian encyclopaedic knigoizdaniya of the first half of XX c., are expounded Collections of encyclopaedic character are analysed and nauchno-spravochnye labours of the indicated period are fundamental. Basic attention is spared not investigational before activity of the Commission created in Allukrainian Academy of sciences for development of the «Encyclopaedic dictionary», and also to the facts, to related to preparation to edition of the Ukrainian Soviet encyclopaedia (1930–1931).

Стаття надійшла 23.03.2009

УДК 070; 087.5:316.662

М. І. Одінцова

Східноукраїнський національний університет імені В. Даля

ПРОСВІТНИЦЬКА СКЛАДОВА У ВИДАВНИЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА (НА МАТЕРІАЛАХ ДИТЯЧОГО РУКОПИСНОГО ЖУРНАЛУ «КВІТКА»)

Розглядається подача наукової інформації в рукописному журналі Бориса Грінченка.

Проблема особистісно зорієнтованого навчання в сучасному суспільстві вельми актуальна. Їй присвячена велика кількість наукових досліджень педагогів і психологів. Проте маловідомим фактом є те, що в кінці XIX ст. цю методику вдало застосовував Борис Дмитрович Грінченко. Поняття «освіта» він трактував дуже широко — як учіння, навчання, виховання, самовиховання, соціалізацію, тобто, як єдність усіх процесів, що розвивають і виховують особистість. Отож навчальний процес Б. Грінченко спрямовував на кожного учня, враховуючи його бажання, вміння і творчі можливості.

Борис Дмитрович був одним з перших педагогів, хто почав застосовувати у своїй діяльності новий педагогічний прийом — «видання» рукописного журналу. Про це свідчить журнал «Думка», написаний Грінченком та учнями Олексіївської школи у 1888–1889 рр., який зберігається в архіві Грінченків в Інституті рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України.

У різний час просвітницька діяльність Грінченка привертала увагу багатьох дослідників. Діяльність такої яскравої особистості не могла залишитися непоміченою. Найвагомими є праці про Грінченка А. Погрібного, В. Чорновола, Л. Козара, А. Животенко-Піанківа. Доробок письменника аналізували також і його сучасники, зокрема, Д. Пісочинець, Г. Шерстюк, С. Єфремов.

Борис Грінченко відомий сьогодні як громадський діяч, письменник, літературний критик, етнограф, бібліограф, педагог, видавець, публіцист. Відомо, що він брав участь у виданні «Громадської думки», «Ради», «Нової громади», які стали справжньою подією в житті українського суспільства. Проте чекають на свого дослідника рукописні журнали відомого просвітителя, що зберігаються в Інституті рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. Ми зупинимося лише на одному з них, який Б. Д. Грінченко написав для своєї дочки.

«Видання» журналу — яскраве й цікаве завдання для дітей, оскільки вони активно діють, залучаються до процесу самостійного пошуку й усвідомлюють важливість і доцільність власних дій. «Видаючи» журнал, учні стають не об'єктом навчання, а його суб'єктом. І це не може не приводити до позитивних результатів у навчанні. Адже відомо, що завдання, при виконанні яких забезпечуються широкі можливості для вияву активності й самостійності учнів, значною мірою стимулюють розвиток пізнавальних інтересів. Напевно розуміючи це, Б. Д. Грінченко застосував прийом «видання» журналу й у навчанні власної доньки Насті.

У спогаді «Біографія Грінченко Насті Борисівни» М. Загірня, дружина Б. Грінченка, наводить цікавий, на наш погляд, факт з Олексіївського періоду їхнього життя: «...тоді почав „видавати“ для неї журнал ... буйними друкованими літерами... Яке ж це було свято, як виходив журнал! Він звався «Квітка» і був ілюстрований. Були в йому оповідання, вірші, загадки і статейки науково-популярні» [3, с. 87]. І ще один факт: «Здається р. 1893 виїхали ми з Олексіївки. Жили кілька місяців у Харкові, тут теж батько видавав журнал їй, а вона йому» [3, с. 89]. На жаль, цей журнал в архівних матеріалах Бориса Дмитровича віднайти не вдалось, а «Квітка. Настина читанка» зберігається в ІР НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України [5].

У зшитку учнівських зошитів у лінійку, оправленому картоном і обтягнутому каленкором, уміщено 22 номери «Квітки» (26 грудня 1890 р.– 5 травня 1891 р.). На титулі міститься назва журналу, що виконана червоним чорнилом великими друкованими літерами, нижче знаходиться підзаголовок — «Настина читанка». Далі подаються вихідні дані: посередині —

номер, ліворуч від нього — рік, праворуч — число й місяць. Написи виконані чорним чорнилом меншими літерами. Цими елементами оформлення службової частини журнального видання — «Квітка» нагадує справжні журнали.

На зворотній сторінці титульного аркуша Грінченко пояснює, чому виникла потреба у написанні «Квітки»: «Сю книгу написав татко Насті, як вона не могла читати друкованого, бо воно дрібне, а в неї боліли очі; та й не було тоді таких українських книжок дитячих, щоб їх могли маленькі діти читати [Насті тоді було 5 років]» [5, арк. 1]. Запис, імовірно за все, зроблено набагато пізніше «випуску» журналу. Це припускаємо на основі побудови фрази: вживання дієслів у минулому часі, прислівника «тоді», а також зауваження, що Насті було 5 років. Крім того, запис виконано прописними літерами й іншим чорнилом.

Останнє зауваження припису пояснює вікове адресування журналу — дошкільний вік, відповідно до якого Борис Грінченко складає та оформляє читанку. Так, він використовує техніку написання, що сьогодні відповідає рубленим шрифтам широкого прямого напівжирного накреслення. У журналі немає багатоколонного набору й виворотки шрифтів.

У першому номері Б. Грінченко вміщує вступне слово, в якому зазначає, коли і для чого буде писати читанку: «З цього дня буде виходити Настина читанка Квітка. Вона виходитиме не щодня, а тоді, як мені буде коли. Квітку може читати Настя сама» [5, арк. 2]. Ключова інформація — Настя може читати журнал сама, тобто Борис Дмитрович спрямовує доньку на самостійну роботу. Привчаючи до цього дитину у п'ятирічному віці, він виховує в ній потребу у подальшому самовихованні й самонавчанні, а також розвиває самодисципліну — отже, намагається формувати інтелектуальну особистість.

На 100 аркушах журналу вміщено 116 матеріалів, написаних крупними рівними друкованими літерами чорним чорнилом. Журнал має чітко окреслений поліфункціональний характер: він інформує, навчає, розвиває та виховує. Одне з основних завдань, що їх ставив перед журналом Борис Грінченко, — надати дитині початкові наукові знання, перш за все з природознавства і природознавства.

Найбільший за обсягом матеріал природознавчого характеру — замітка «Про народи та землі» (№ 17), в якій ідеться про різні європейські нації та їх відмінності: «...у Європі живуть ще: Англичане, Французи, Таліянці, Греки, Поляки, Турки, Чехи, Серби, Болгари, Волохи та багато інших народів. Кожен народ має у Європі свою землю і в ній живе... Кожен народ по-своєму балакає і пише, по-своєму одягається, по-своєму живе у своїй землі...» [5, арк. 71]. Однак Б. Грінченко, розповідаючи про народи світу, не обмежується лише європейськими. Так, він подає відомості про жителів Півночі — ескімосів (№ 10), жителів Азії — киргизів (№ 22) та жителів Африки — негрів (№ 13). Ці матеріали містять інформацію про особливості зовнішнього вигляду, побут, культуру, флору та фауну невідомих для дитини народів. Метою цих матеріалів було знайомство зі «всесвітньою сім'єю». «Потрібно завжди і всюди показувати

дітям, що їх народ є тільки членом великої всесвітньої сім'ї, і з цією великою сім'єю їй потрібно знайомити молодого читача, хоч, звичайно, не так детально, як зі своїм народом», — так вважав Борис Дмитрович [2, с. 47].

Звертає на себе увагу також виховання шанобливого ставлення до людей, не випадково назви всіх народів Борис Грінченко подає з великої літери, включаючи й росіян, як називає їх автор, — москалів. Адже відомо, що не можна навчитися поважати себе, не навчившись поважати інших. Отож Борис Грінченко розповідає про українців як про народ, рівний усім іншим: «Ми балакаємо по-українському і зветься Українцями... Ми, Українці, живемо у своїй землі. Наша земля зветься Україна» [5, арк. 69]. Цю думку, перефразовуючи, Б. Грінченко повторює тричі: на початку, в середині і наприкінці тексту. Через такий потрібний повтор він намагається досягти самоідентифікації у дітей, тобто усвідомлення того, що вони — українці і повинні цим пишатись. Основну думку Борис Дмитрович вміщує в сильній позиції — в кінці тексту: «Ми, Українці, живемо у своїй землі, на Україні, балакаємо і пишемо по-своєму, по-українському. Ми, Українці, повинні любити свою землю Україну більш од усього на світі і балакати і писати тільки по-українському» [5, арк. 70].

Виховна функція цього матеріалу має важливе значення, адже усіх своїх учнів, зокрема і доньку, Борис Грінченко намагався виховати справжніми патріотами своєї країни. Однак неможливо бути патріотом, не люблячи того куточка землі, де ти народився. Отже, цим і подібними матеріалами Борис Дмитрович формував у читача передусім національну самосвідомість. І це, слід зазначити, йому вдавалося. Так, розповідаючи про сім'ю Грінченків, Х. Д. Алчевська пригадувала: «У них була маленька, розумненька, чарівна дівчинка Натка, семи років, що не говорила ні слова по-російському, одягнена у сільську, полотняну, мережану сорочку й сільську спідничку, босенька й стрижена по-селянськи» [1, с. 455]. А Марія Загірня у своїх «Спогадах» писала: «Ще з самого її (доньки — М. О.) малечку докоряли нам люде, що ми негарно робимо, що не говоримо з нею по-московському, що їй важко буде вчитися; говорилося навіть, що ми не маємо права робити над дитиною такий експеримент — нехай виросте, та тоді й вибере "сознательно" собі мову. Говорилося навіть при їй, але, на щастя, вона вже змалечку "сознательно" вживала українську мову і такі розмови не мали на неї поганого впливу» [3, с. 89]. Таким чином, матеріали у національно-патріотичному дусі вчили дітей любити і захищати свій край, бути гідними і порядними українцями.

Цільове призначення дитячої літератури — у доступній формі подати знання про світ. Отож Борис Грінченко намагається розповісти про різні боки життя і діяльності людини. Помітною тут є замітка «Про одягу». У двох номерах (№ 21 і № 22) йдеться про одяг з полотна й бавовни. Вагомою є не тільки інформація про рослини, з яких виготовляють тканини, а й оповідь про процес виготовлення.

Відомо, що з трьох до шести років діти переживають період «чомучок», коли все, що їх оточує, може викликати у них зацікавленість та допитливість.

У цей період вони цікавляться походженням тварин та рослин, намагаються зрозуміти суть і будову речей, з якими стикаються у повсякденному житті, з'ясувати найпростіші явища навколишнього життя, збагнути, як улаштований світ. Цим пояснюється те, що предметом зацікавлення Грінченка у журналі стає жива і нежива природа. Матеріали природознавчого циклу наведені як початкові відомості з біології (ботаніка й зоологія), географії та фізики. Вони подаються у формі таких коротких інформаційних заміток:

біологія: «Лев» (№ 4), «Ведмідь» (№ 5), «Лисиця» (№ 6), «Лебідь» (№ 7), «Кит» (№ 8), «Метелик» (№ 15), «Папуга» (№ 16), «Носорожець та тигр» (№ 19–20), «Про жуків» (№ 19—20), «Черепахи» (№ 21);

географія: «Земля та вода» (№ 7), «Куди тече вода» (№ 8), «Море» (№ 8), «Сагара» (№ 13), «Про холодні та про теплі краї» (№ 13), «Про землю» (№ 14), «Чотири боки світу» (№ 16);

фізика: «Дош» (№ 9), «У снігу» (№ 18).

Як бачимо, більшість матеріалів — з біології. На нашу думку, це пояснюється віковою адресацією журналу, адже п'ятирічній дитині, що тільки пізнає навколишній світ, і цікавіше, і легше його зрозуміти через очевидні предмети, які можна взяти до рук або доторкнутися до них. Не випадково перші іграшки, не враховуючи ляльок, — кицьки, зайчики, песики, білочки тощо. Ймовірно, Борис Дмитрович продовжив знайомство з живою природою розповіддю про нових, невідомих і маловідомих тварин. Фізичні процеси, безумовно, маленькій дитині зрозуміти дуже важко, тому Б. Грінченко подає лише дві розповіді про них і вміщує їх у разі, якщо дитина адаптувалася до сприйняття наукової інформації, особливо другий матеріал, найскладніший, — практично в останніх номерах журналу.

Звертає на себе увагу ще один прийом, використаний Грінченком у рукописному журналі: науково-популярний матеріал викладається у художній формі — в жанрі, що подібний до літературного оповідання. Це — «Слон» (№ 3), «Папуга та кішка» (№ 9), «Про горобця та про ластівок» (№ 14), «Собака» (№ 15), «У снігу» (№ 18), «Яблуні» (№ 19–20), «Собака на пожежі» (№ 21), «Орел та кішка» (№ 21). У цих творах наукова інформація вплітається у літературну форму за допомогою художнього образу. Усі науково-художні матеріали ґрунтуються на цікавому для дитини, майстерно виведеному сюжеті з двома-трьома персонажами, відзначаються виразним авторським началом, діалоговою формою, вдалими художніми образами, метафоричними конструкціями та яскравим викладом, що «значно підносить ефективність науково-пізнавального тексту, робить його подібним до художнього тексту, естетика якого є звичною для дитини з самих початків її слухацько-читацької практики» [7, с. 46].

Так, наприклад, знайомлячи читача з розумним собакою (оповідання «Собака»), який врятував жінку з дитиною в заметіль у горах, Борис Грінченко вибудовує динамічний, гострий, навіть драматичний сюжет, в якому образи та картини просто оживають, що неймовірно впливає на почуттєвий світ дитини.

Внутрішньо організовуючи сюжет цього оповідання, Грінченко використовує пряму експозицію, що вводить читача в перебіг подальших подій і водночас є своєрідним вступом-довідкою з географії: «У Європі є суміжно дві землі: Швейцарія та Італія. Проміж цими землями є гори високі. Ті гори звуться Альпи. Гори ці такі високі, що на їх сніг ніколи не тане. Як іти з Швейцарії у Італію, то треба переходити через ті гори. Дорога йде через одну гору. Та гора зветься Сан-Готард... На горі Сан-Готарді завсігди буває хмарно; влітку там буває туман і нічого не видко. А зимою бувають такі завірюхи, що снігу на п'ять аршинів завтовшки на землю намітає. Подорожні люде часто замерзають, як бувають завірюхи» [5, арк. 60–61].

При подачі матеріалів Борис Грінченко йде від простого до складнішого, поступово ускладнюючи зміст. Він використовує при цьому наочно-образний матеріал, що допомагає дітям краще засвоїти абстрактні поняття, адже їм легше уявити щось, а уявивши — запам'ятати, ніж зрозуміти до певної міри абстрактні явища. Так, спочатку подаються оповіді про тварин, згодом — про неживу природу. Аналогічно відбувається подача матеріалів однієї тематичної групи, наприклад, у № 13 вміщено матеріал «Про холодні та про теплі краї», в якому розповідається про відмінність кліматичних умов, рослинного і тваринного світів північних та південних країн. У № 14 подається матеріал «Про землю», в якому йдеться про материки й острови. Для наочності, а отже, для полегшення сприйняття, вміщено карту Землі, на якій зображено всі материки планети. Проте у № 16 подається матеріал «Чотири боки світу», в якому йдеться про їх співвідношення з положенням сонця на небосхилі. Як бачимо, цілковиті абстракції для дитини — поняття «схід», «захід», «північ», «південь» — є найважливіми для усвідомлення, і тому їх розміщено в останньому номері тематичної групи.

Відомо, що у маленьких дітей не дуже розвинене абстрактне мислення. Через це вони «особливої ваги надають речам та взаємозв'язкам між ними» [7, с. 76]. Отож складні наукові положення Борис Дмитрович намагається пояснити просто й доступно, зрозумілою дитині мовою, вибудувавши очевидний для її сприйняття логічний ланцюжок. Так, наприклад, у замітці «Дощ», пояснюючи складний фізичний процес кругообігу води у природі, автор зазначає: «Вода од тепла робиться парою. Сонце гріє і стає тепло. Вода з криниць, з річок, з озер, з болот та з моря піднімається парою вгору. Пара збирається до купи і робляться з неї хмари. Хмари жене вітром і розносе по всій землі. Як зробиться вгорі холодно, пара знов робиться водою. Вода падає з хмар на землю дощем. З землі вода стікає в болота та в струмки. З болот та з струмків вода тече в річки, а з річок у море. З моря, з річок, з болот вода знову піднімається в хмари. Хмари розносить по землі і з їх знову падає дощ» [5, арк. 33]. Як бачимо, логічність викладу прозора, стиль мови доступний, а отже, такий непростий матеріал цілком може бути зрозумілим п'ятирічній дитині.

Матеріали наукового характеру насичені новими для дитини поняттями. Уводячи у текст, Борис Дмитрович обов'язково їх виділяє, акцентуючи цим увагу читача. Варіанти виділення є такі:

1. *Підкреслення.* Наприклад, у замітці «Сахара» (№ 13) підкреслено поняття «пустелі», «Сахара».

2. *Збільшення розміру літер.* Наприклад, у замітці «Яблуні» (№ 19–20) виділено поняття «кора», у замітці «Про жуків» у тому ж номері — поняття «комахи».

3. *Підкреслення зі збільшенням розміру літер.* Наприклад, у замітці «Про землю» (№ 14) так виділено поняття «Європа», «Азія», «Африка», «Америка», «Австралія», «острови».

4. *Збільшення розміру літер і виділення їх жирним накресленням.* Наприклад, у замітці «Чотири боки світу» виділено поняття «схід», «захід», «південь», «північ».

Б. Д. Грінченко шукав також і найефективніші форми подачі й адаптації наукової інформації. Так, для досягнення послідовності викладу він доводить думки шляхом поступового міркування над поняттям, проблемою, підводить певні підсумки наприкінці заміток. На основі теоретичних матеріалів учених-дослідників ми створили власну класифікацію прийомів доступності викладу нових знань, серед яких:

1. *Апеляція до життєвого досвіду дитини.* Так, наприклад, у замітці «Лев», пояснюючи його розміри, автор спирається на тваринне оточення дитини, зокрема собаку й коня: «Лев великий звір. Лев більший од нашого Вовчка. Лев нижчий од коня» [5, арк. 15]. Такі апеляції є і в матеріалах про неживу природу. Так, наприклад, у замітці «Земля та вода» зазначено: «Земля буває рівна, а то бувають на землі гори. Гори бувають дуже високі, далеко вищі од нашої скелі» [5, арк. 24].

2. *Апеляція до відомого.* Так, наприклад, у № 7 міститься матеріал «Земля та вода», в якому зазначено, що «...вода буває у криницях, у колодязях, у ставках, у річках, у озерах, у болотах, у морях» [5, арк. 25]. Однак у № 9 Грінченко вміщує матеріал «Дощ», в якому пояснюючи процес перетворення води на пару, пише: «Вода од тепла робиться парою. Сонце гріє і стає тепло. Вода з криниць, з річок, з озер, з болот та з моря піднімається парою вгору» [5, арк. 32].

3. *Пояснення через протиставлення.* У замітці «Про холодні та про теплі краї» вся інформація формується за таким принципом: «По холодних краях зима буває дев'ять місяців, а весна, літо та осінь тільки три місяці. І там літо таке холодне, що іноді і сніг не увесь тане. По теплих краях зими зовсім нема... По холодних краях ведуться звіри: у морі — кити, моржі, тюлені, а на землі — білі ведмеді. По теплих краях ведуться: слони, верблюди, леви, тигри» [5, арк. 56].

4. *Пояснення через аналогію.* Так, наприклад, у № 15 міститься матеріал «Метелик», який розповідає про процес перетворення метелика на гусінь: «Метелик несе манюсінські яєчка. Ті яєчка він кладе на листя... З яєчок виводяться черваки. Ті черваки зуться гусениця... Як виросте гусениця, то зробиться лялечка... І так кожен метелик виплоджується: з яєчка гусениця,

з гусениці лялечка, а з лялечки метелик» [5, арк. 62]. У № 19–20 подається матеріал «Про жуків», в якому через аналогію до метеликів пояснюється процес перетворення жуків: «Жуки виплоджуються так саме, як і метелики. Жучиха несе яєчка, з тих яєчок виплоджуються черваки. Ті черваки звуться гробаками. З гробака вже робиться жук. І в метелика, і в жука по шість ніг. І метелик, і жук — комахи. Усяка тварючка, що в неї шість ніг, зветься комахою» [5, арк. 82].

5. *Пояснення через асоціативний ряд.* Так, наприклад, пояснюючи, що кит (оповідання «Кит») має дуже великі розміри, автор вдається до використання метафоричних конструкцій, внаслідок яких розвивається й образна уява дитини: «Кит довший од усієї нашої й садовникової хати. Кит такий товстий, що як би його підперезать, то треба такого пояса, щоб він простягся через таткову хату, через велику хату і через сіни» [5, арк. 28].

6. *Пояснення за допомогою малюнків.* У замітці «Метелик» подається така інформація: «Метелик несе манюсінські яєчка. Ті яєчка він кладе на листя. Оце ті яєчка (малюнок). З яєчок виводяться черваки. Ті черваки звуться гусениця... Оце та гусениця, як виросте (малюнок). Як виросте гусениця, то зробиться лялечкою... Оце та лялечка (малюнок)» [5, арк. 62].

Найчастіше матеріали ґрунтуються на апелії до відомого, а також до життєвого досвіду дитини. Ймовірніше за все, так легше пояснити дитині нову інформацію, водночас формуючи систему її знань.

Однак, якою б складною для сприйняття дитини не була наукова інформація, Борис Грінченко завжди дбав про її достовірність. І як би не намагався досягти найбільшої доступності викладу, опрощень не припускався. Усі замітки просвітницького характеру подані з наукових позицій, що є очевидною заслугою автора.

Особливу увагу приділяє Борис Грінченко мовностилістичному опрацюванню наукової інформації. Лексичний склад мови матеріалів враховує можливості й словниковий запас юного читача. Знаковим є те, що автор віддає перевагу рідномовній лексиці. Привертає увагу й стилістична стрункість науково-популярних матеріалів, адже й справді з дитиною розмовляють «її» мовою.

Отже, цікавість і змістовність, але водночас простота, прозорість логіки викладу, зрозуміла для дітей мова та різноманітні прийоми послідовності й доступності викладу — такі засоби адаптації наукової інформації використовуються Б. Грінченком у журналі.

Замітки науково-популярного характеру вчать розуміти довкілля, спостерігати за природою та любити її. Прагнення продовжити знайомство з навколишнім світом стимулюють загадки, які є важливим елементом спонукання до читання та засвоєння знань. Загадка — це своєрідна інтелектуальна гра, яка стимулює розумову активність маленьких читачів, вона є «одним з дієвих засобів заохочення дитини до пізнавальної і мисленнєвої діяльності» [7, с. 42].

Усі загадки описові, містяться на останніх сторінках номерів в однойменній рубриці. Відгадки подаються у наступних номерах, теж наприкінці тексту. Наприклад, у № 6 пропонується розгадати таку загадку: «Що воно таке: біле, як сніг, надуте, як міх, лопатами ходє, а рогом їсть?» [5, арк. 21]. Є загадки та відгадки й у віршованій формі, наприклад:

Що то за птах є з шістьма аж ногами,
Ввечері влітку літає над нами,
Швидко літає, у сурму він грає,
З нас він червонує кров випиває? [5, арк. 85].

У наступному номері — відгадка:

Не лякайся ні трохи
Ти птаха того:
Комарем кусливим
Звуть люди його [5, арк. 100].

Привертає увагу також шарада, яку розміщено у № 2. На малюнку зображено дерево з гілками та листям, на гілці сидить пташка, яку потрібно знайти. Цей вид шарад розвиває у дитини увагу, уяву, образне та просторове мислення, а також привчає до копіткої роботи, адже пташку замасковано і віднайти її не так уже і просто. Такі завдання допомагають зробити навчання корисним і водночас цікавим.

Слід зазначити, що загадок у журналі небагато. На нашу думку, це пояснюється великою кількістю науково-популярних матеріалів. Грінченко розумів, що, переобтяжуючи розумовою діяльністю дитину, можна позбавити її інтересу та бажання вчитися. Отож і дотримувався певного балансу. До того ж Марія Загірня пригадувала, що для Бориса Дмитровича і Насті загадки були однією з найулюбленіших ігор: «А то ще загадували загадки звичайні і такі, наприклад: «Воно літає, а як одмінити третій звук, то буде той, що на полі працює» [3, с. 87]. Отже, Б. Грінченко намагався постійно підтримувати мозкову активність дочки, урізноманітнюючи види завдань, що розвивають розумову діяльність дитини.

У виданнях для наймолодших велике значення відіграє текст, який стає для дитини джерелом інформації, естетичної насолоди, а також об'єктом вивчення. Як відомо, психіка п'ятирічної дитини влаштована так, що не спроможна довго концентруватись, і тому легко переключається з одного предмета на інший. Отже, щоб утримувати увагу дитини достатньо довго, треба чимось постійно підтримувати її зацікавленість і допитливість, «у будь-який спосіб зосередити увагу дитини на об'єкті вивчення, поживавити процес навчання, перетворити його на гру, розвагу» [7, с. 149].

Для цього Грінченко вдається до різноманітних прийомів зацікавлення й поживавлення викладу. Так, використання діалогових конструкцій у журналі створює емоційно-позитивну тональність спілкування, що дозволяє дитині легше сприймати зауваження й повчання. Інколи після творів дидактичного характеру Борис Дмитрович уміщує питання, що підтримують увагу дитини,

налагоджують зворотній зв'язок, а також допомагають зрозуміти головну думку оповідання. Привертає увагу загадка про читачку: «Чого дурно повна хата?» [5, арк. 25]. На перший погляд здається, дати відповідь на таке запитання дитині важко, але перед загадкою вміщено замітку з рубрики «Про Настю», що не просто полегшує завдання, а фактично дає відповідь: «Настя нашморгала повну хату. Од Настиного крику болять усім голови. Настини ноги бувають на всіх колінах. Гарна дівчина Настя?» [5, арк. 25]. Відповідаючи і на загадку, і на пряме запитання, дитина усвідомлює, що дурно кричати — погано поводитися, бо цим заважаєш іншим.

Для зацікавлення викладу Б. Грінченко використовує й експресивну зорову наочність — журнал яскраво і талановито ілюстрований. Малюнки виконано тушшю і кольоровими олівцями. Майже до всіх науково-просвітницьких матеріалів є описові реально-предметні ілюстрації. Вони не містять зайвих деталей, до дрібниць відповідають словесному портрету і виконані у реалістичній манері. Найбільше привертають увагу багатодетальні художньо-образні ілюстрації, які доповнюють літературні твори. Усі зображення також виконані у реалістичній манері, що дає можливість дитині зрозуміти ілюстрацію, а провівши паралелі з реальною дійсністю, дитина легше сприймає і текст. Найвдалішими є ілюстрації до Шевченкових віршів «Кобзар», «Дівчина» та Грінченкового — «На полі». Автор подає такі зорові образи, які створюють з текстом одне ціле і відображають його основну думку. Дитина творчо сприймає запропоновані художні образи, а тому вчиться асоціативно мислити. Крім доповнення текстової інформації, зацікавлення, створення відповідного настрою, такі ілюстрації ще й зменшували напругу дитини при читанні, тобто виступали своєрідними «шпаринами», «відпочинковими зонами».

Зовнішній вигляд «Квітки» справляв враження не тільки на Настю, а й на всіх, хто тримав журнал у руках. Так, Г. Шерстюк, сучасник Бориса Дмитровича, писав: «... нам хотілося трохи зупинитися на зовнішньому вигляді тої “Квітки”, того першого дитячого часопису на українській мові. Написано його надзвичайно старанно, розбірно, як-от потрібно для дитини, а до того досить густо оздоблено малюнками та візерунками» [8, с. 11]. Один з учнів Б. Грінченка пригадував: «І досі я пам'ятаю, як-от: „Квітка” — колядки се були розмальовані червоним і різним чорнилом, що нас, дітей, найбільше цікавило» [6, с. 172].

Грінченко увесь час намагався створити інтригу, яка би зацікавила дитину і не дала відкинути журнал — змушувала б дочитати твір до кінця. Для цього він вводить, наприклад, рубрики «Про Настю» й «Новини» — рубрики суто дидактичного характеру. Це здебільшого повчальні розповіді, невеличкі віршики про ситуації, в які потрапляє Настя через свою непосидючість і неслухняність. Цим Борис Дмитрович намагається сформувати у дочки розсудливість, розважливість, чемність та інші позитивні риси. З цією ж метою він вводить «Пісню про Настю» й «Пісні про те, що робила Настя в старовину, торік писані».

Можемо припустити, що Б. Грінченко так зацікавив доньку своїм журналом та поживавив процес її навчання, перетворивши його у гру, що у відповідь Настя почала писати свій журнал батькові. «Як почав «видавати» журнал татко Насті, — пригадує М. Загірня, — то схотіла «видавати» журнал і Настя таткові. Не знала писаних літер, то писала друкованими, а потім і писаними» [3, с. 87]. Так з'являється «Зоря. Таткова читанка» — перший Настин часопис [4]. Він написаний у звичайнісінькому зошиті в лінійку, олівцем і чорнилом. У ньому є малюнки від руки і вклеєні. У «Зорі» Настя, безсумнівно, тільки вчилася писати, тому твори складаються всього з кількох речень. Почерк ще по-дитячому непевний, літери великі, нерівні. Є помилки. І хоча в журналі містяться казки («Собака та дівчина», «Віл», «Ведмідь», «Собака»), приказки, народні пісні і навіть власний твір науково-популярного змісту (про те, як добувають хліб), імовірно за все, на нашу думку, основним завданням був розвиток мовних навичок — Настя мала «виписуватися».

Цікаво, що в «Зорі» Настя подає рубрику під заголовком «Про татка», в якій, наслідуючи «Квітку», розповідає про батька. Так, наприклад, в одному з номерів вона пише (цитуюмо, зберігаючи мову оригіналу): «У татка дуже великий нежить і він дуже сердиться на ніс і все мамуся його в школу не пускає а він хоче йти насилу його вмовили щоб він не йшов у школу» [4, арк. 5].

Таким чином, підсумовуючи, можемо зазначити, що при подачі наукової інформації Грінченко використовує дві форми літератури — науково-популярну й науково-художню.

Науково-популярні матеріали знайомлять дитину з різними логічними поняттями шляхом адаптації наукової інформації. Цікавість і змістовність, але водночас простота, прозорість логіки викладу, зрозуміла для дітей мова та різноманітні прийоми послідовності й доступності викладу — такі засоби адаптації використовуються у журналі.

Науково-художні матеріали формувалися на цікавому для дитини сюжеті з двома-трьома персонажами, відзначалися уведенням виразного авторського начала, діалогової форми, художніх образів, метафоричних конструкцій тощо.

Заслужують на уважне вивчення також засоби зацікавлення дитини-читача, активізації та утримання її уваги.

1. Алчевская Х. Д. Передуманное и пережитое: дневники, письма, воспоминания: в 2 т. / Х. Д. Алчевская. — М., 1912. — Т. 1. — 466 с. 2. Грінченко Б. К вопросу о журнале для детского чтения в земской народной школе / Б. Грінченко // Земский сборник Черниговской губернии. — 1895. — № 4–5. — С. 27–50. 3. Загірня М. Спогади / М. Загірня; упорядкув., пер. і прим. Л. Неживої — Луганськ, 1999. — 160 с. 4. Зоря. Таткова читанка. — 1892. — ІР НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України [ф.І, од. зб. 33360]. 5. Квітка. Настина читанка. — Ч. I–II. — 1890—1891рр. — 100 арк. — ІР НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України [ф.І, од. зб. 31505]. 6. Над могилою Б. Грінченка: автобіографія, похорон, спомини, статті. — К., 1910. — 184 с. 7. Огар Е. І. Дитяча книга: проблеми видавничої підготовки: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Е. І. Огар. — Львів, 2002. — 160 с. 8. Шерстюк Г. Борис Грінченко і українська школа // Світло: укр. пед. журн. — Кн. перша. — Сentyабрь, 1910. — С. 9–14.

**ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ В ИЗДАТЕЛЬСКОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БОРИСА ГРИНЧЕНКА
(НА МАТЕРИАЛАХ ДЕТСКОГО РУКОПИСНОГО ЖУРНАЛА
«ЦВЕТОК»)**

В статье рассмотрена подача научной информации в рукописном журнале Бориса Гринченка.

**ELUCIDATIVE CONSTITUENT IS IN PUBLISHING ACTIVITY
OF BORIS GRINCHENKO (ON MATERIALS OF CHILD'S
HANDWRITTEN MAGAZINE «FLOWER»)**

The means of scientific information are examined in the article of this manuscript journal by B.Grynchenko

Стаття надійшла 18.05.09

УДК 81'373.7+81'374

А. М. Куза

Українська академія друкарства

**РЕЛІГІЙНА ФРАЗЕОЛОГІЯ У ЗБІРКАХ М. НОМИСА
«УКРАЇНСЬКІ ПРИСЛІВ'Я, ПРИКАЗКИ І ТАКЕ ІНШЕ»
ТА І. ФРАНКА «ГАЛИЦЬКО-РУСЬКІ НАРОДНІ ПРИПОВІДКИ»**

Проаналізовано дві найвідоміші українські збірки паремій «Українські прислів'я, приказки і таке інше» М. Номиса і «Галицько-руські народні приповідки» І. Франка та визначено місце релігійних фразеологізмів у системі українського приповідкового матеріалу. Зроблено порівняльний аналіз способу упорядкування та подавання релігійної фразеології у збірках, визначено основні функціонально-семантичні групи релігійних фразеологізмів, приведено багатий ілюстративний матеріал.

Маючи багатовіковий досвід християнського бачення світу, наш народ повертається до своїх джерел, до рідного коріння, звільняючи рідну мову від нашарувань тоталітарної системи, яка систематично й цілеспрямовано викорінювала розуміння духовної сутності мови, забороняючи, зокрема, та виводячи з активного вжитку носіїв мови багатий, витворений упродовж тисячоліть нашими предками мовний пласт релігійної лексики та фразеології. Отож закономірною та актуальною є нинішня увага до вивчення релігійної фразеології нашого народу.

Зберегти перлини народної мудрості, виражені у фразеології, допомогли фольклорні збірки, зокрема паремій, серед яких яскраво виділяються Номисова та Франкова, які завдяки титанічній праці їхніх геніальних збирачів та